

MOĞOL ÖNCESİ FARS ŞİİRİNDE TÜRKLER VE TÜRKÇE*

Tourkhan GANDJEİ
Çeviren: Mehmet Turgut BERBERCAN**

Özet

Bu makalede; Gandjei, Moğol öncesi Fars şiirinde görülen Türk dili ve kültürüne ait unsurları çeşitli örnekler vererek açıklamış, Türk dili ve kültürünün Fars dili ve edebiyatına yaptığı tesiri gözler önüne sermiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğol öncesi, Fars şiiri, Türkler, Türkçe

Abstract

In this article, Gandjei described the Turkish elements belonging to the Turkish language and the way of life as seen in Persian poetry by giving examples and also exhibited the influences of the Turkish language and culture to Persian literature.

Key words: Pre-mongol, Persian poetry, Turks, Turkish

GİRİŞ

Maveraünnehir ve Horasan'da Fars şiirinin gelişimi, Samanlılar devletinin içindeki Türk unsurların büyüyen etkisi ile karşılaşmıştır. Her ne kadar Türkler, bu bölgelerde Arap işgalleri devrinde dahi var olmuşlarsa da, özellikle Samanlılar devrinde siyasi ve askeri açıdan öne çıkmışlar ve köle statüsünden gücün en yüksek derecesine yükselmişlerdir. Bu dönemden kalan Farsça şiirlerde, sadece Türklerin anlatıldığını görmeyiz aynı zamanda Türkçe kökenli pek çok kelimenin bu şiirlerde varlığına şahit oluruz:

میخ چون ترکی آشفته که تیر اندازد
برق تیراست مر اورا مگر و رخس کمان

“Bulut, delirmiş bir *Türk* gibi gökkuşağı yayından oklarını ve parlayan mızraklarını fırlatıyor.”¹

باده دهنده بتی بدیع ز خوبان
بچه خاتون ترک و بچه خاقان
ترک هزاران پهای پیش صف اندر
هریکه چون ماه بر دو هفته درفشان

“O, şarap sunan bir puttur; bütün güzelliklerden daha güzeldir ve Türk hakanının (*hakan*) ve hatununun (*hatun*) oğludur. (O'nun önünde de) ön sıralara dizilmiş her biri dolunay gibi parlak binlerce Türk var.”²

دل تنگ دارد بدان چشم تنگ
خداوند دیبای فیروزه رنگ
کمان دو ابروش و آن غمزهها
یکایک بدک بر چو تیر خدنگ

“Atlas kumaş gibi mavi renkli çekik gözleri kalbimi eziyor. İki yay olan kaşları ve delici bakışlarının her biri kalbime saplanan *hadeng* oklarıdır.”³

ز گس نگر چگونه همی عاشقی کند
بر چشمک آن صنم خلخی نژاد

“Şu kendine aşık narsiste bakın! O bile *Halluh* soyundan güzelin gözlerinin esiri olmuş.”⁴

* Tourkhan Gandjei, “Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (SOAS)*, University of London, Vol. 49, No. 1, In Honour of Ann K. S. Lambton. (1986), pp. 67-75.

** Öğr. Gör., Arel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Farālāvi; Gilbert Lazard, *Les premiers poètes persans (Taxis persans) II*, Tahran-Paris 1964, p. 43.

² Rüdakî; *Āthār-i manzūm*, ed. by B. Braginski, Moscow 1964, p. 78.

³ Tāhir b.Fazl, Muhammed ‘Awfî; *Lubāb al-albāb*, ed. by Sa’id Nafisi, Tehran 1957, p. 29.

⁴ Kasā’î; *ibid.*, p. 43.

Ferâlâvî'nin dizelerinde “okçu” imajıyla çizilen Türk, bir şiirinde *hakan ve hatun*⁵ kelimelerini kullanmasıyla dikkat çeken Ebu Nuvâs'ın⁶ dizelerinde de “okçu” imajıyla tasvir edilmişti. Türklerin gözlerinin küçüklüğüyle ruhlarının yüceliğinin karşılaştırıldığı İbn-el-Rumî'nin⁷ bir şiirinde, Türklerin çekik gözlerinin küçük ama baştan çıkarıcı⁸ olduğu zikredilmiştir. Erken devir Fars şiirindeki Türk ve Türkçe unsurlar, kısmen de olsa Abbasiler zamanında, halifeliğin Türklerle kurduğu yoğun münasebetin sonucu olarak Arap şairlerinden geçmiş olabilir. *Halluh* etnik boy adının kullanılması ve *hadeng* (< *kading*) kelimesinin geçmesi bu durumun bir göstergesi sayılabilir.

Samanlıları yenen iki Türk hükümdarlığı vardı: Karahanlılar ve Gazneliler. Türk nüfusun genellikle Karahanlıların doğu topraklarında yaşaması, Türk dili ve edebiyatının bu topraklarda patron dil ve edebiyat olmasını sağlamıştır. İslamî Türk edebiyatının ilk mahsulu olan Yusuf Has Hacib tarafından yazılan Kutadgu Bilig⁹, Kaşgar merkezli bir yönetimin hakimi Yusuf b. Süleyman¹⁰ adına yazılmıştı. Bu hükümdarlığın sınırları içinde Arap yazısına paralel olarak Uygur yazısında¹¹ kullanıldığını görürüz. Hakikaten de bütün Türk ülkelerinde, Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar, en erken devirden beri, sultan ve kağan fermanları gibi resmi yazıların Uygur yazısıyla yazıldığı görülür. Karahanlıların batı topraklarındaysa, Fars yazısının hakimiyeti görülür. Bu hakimiyetin Raşidî, Suzânî ve 'Amak gibi methiye yazarları, aynı zamanda Emir Ali Böri Tigin, Celal-el-din ve de hattatlığı olan Semerkand Sultanı¹² ve halefi olan oğlu Nusret-el-din gibi hükümdar şairleri vardı. Sinbadname'nin tercümesini yapan Zabir-el-din Muhammed b. Ali, bu eseri Nusret-el-din'e sunmuştur. Marginan ve Kaşan'ın valisi Ulug Yabgu da o devrin dikkat çeken önemli şairlerindendir.

Gazneliler; Türk nüfusun yoğun olmadığı, çoğunluğun Farsça konuştuğu bölgelerde egemenlik kurmuştur. Bu sebeple Gazneliler, Samanlılardan kalan Farsça şiir yazma edebi geleneğini devam ettirmişler ve patron dil olarak Farsçayı kabul etmişlerdir. Sultan Mahmud ve Mesud'un saraylarının ihtişamı hakikaten de çağdaşlarının ve sonradan gelen hükümdarlıkların sarayları arasında eşi benzeri olmayan, rakipsiz bir konuma sahiptir. Bununla beraber

⁵ Ewald Wagner, *Abū Nuwās: eine Studie zur Arabischen Literatur der frühen Abbasidenzeit*, Wiesbaden 1965, p. 402.

⁶ *ibid.*, p. 213.

⁷ R. Şeşen, “Eski Araplara göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, XV, İstanbul 1968, p. 35.

⁸ İbn Butlân; Adam Mez, *Die Renaissance des Islam*, Heidelberg 1922, p. 158.

⁹ A. Bombacı, *Storia della letteratura turca*, Milan 1956, pp. 83-96.

¹⁰ W. Barthold, “Bughra Khan Mentioned in the Qutadgu Bilik”, *BSOS*, III, 1923-5, pp. 151-8.

¹¹ Mahmud el-Kaşgari, *Divanü lûgat-el-Türk*, ed. by Kilisli Rıfat, İstanbul 1333, I/10.

¹² D. Safa, *Târih-i adabiyât dar İrân*, II, Tehran 1336, pp. 8-9.

Türkçe, Gazne sarayının diliydi.¹³ Günümüze Gazneliler devrinden Türkçe eser ulaşmadıysa da sözlü Türk edebiyatı var olmuş, Gazne sarayınca tanınmayan halk ozanlarının şiirleri varlık göstermiştir. Manuçihri'nin bir dizesinden anlaşıldığına göre, halk ozanlarının şiirleri, iki farklı Türk diyalektiyle söylenmekteydi: Türkî ve Guzî. Manuçihri'nin dizeleri şöyledir:

براه ترکی مانا که خویتر گویسی
تو شعر ترکی بر خوان مرا و شعر غزی

“Şüphesiz Türkçe daha iyi söylersin. Bana bir Türkçe (*Türkî*) bir de Oğuzca (*Guzî*) şarkı söyle!”¹⁴

Karahanlı ve Gazne hakimiyetleri, İran'ın bütününe yayılmamış, aslında Ceyhun nehrinin ötesine geçememişti. Gaznelilerin egemen olduğu merkez Doğu İran'dı. Diğer yandan, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Türk egemenliği bütün Müslüman doğuya yayılmış ve Orta Asya'dan gelen etnisitesi Türk olan grupların yeni bir göç dalgası içine girmesini sağlamıştı. Selçuklu askeri gücünün temelini oluşturan Oğuz boyları, Selçukluların aslını teşkil ediyordu ve kültürel olarak Selçuklular, Oğuzlara mensuptular; ayrıca bazı akademisyenlerin düşüncesinin tersine¹⁵ yazılı bir dile sahip değildiler. Bu yüzden Türk dilinin yazılı bir edebiyat dili haline gelmesi için hiçbir adım atmamışlar; bu suretle Türk alfabesi olarak bilinen alfabenin (Uygur alfabesinin) geçerli alfabe olamadığı görülür. Selçukluların Türk yazı dilinin oluşması için hiçbir teşebbüste bulunmamasına rağmen, İslam dünyasındaki Türk hakimiyeti, bu dünyada Türklere ve Türk diline ve tarihine karşı büyük ilgi uyandırmıştır. Bu durum, o devirde yazılmış eserlerde bariz biçimde görülür. Örneğin, Mahmud Kaşgari'nin Bağdat'ta kaleme aldığı abidevî eser, *Divanü Lûgat-el-Türk*¹⁶, Abbasi halifesi El-Muktadî'ye sunulmuştur. Bu eserin yazılma sebebiyle Buhara ve Nişabur kaynaklarında buyrulan hadis arasında ilişki vardır:

¹³ *Târih-i Bayhaqî*, ed. by Feyyaz-Ghani, Tehran 1324, pp. 163, 166, 450; cf. C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, Edinburgh 1963, p. 130.

¹⁴ *Divân-i Manüchihri*, ed. by Dabir-Siyaki, Tehran 1338, p. 138; cf. F. Köprülü, “Gazneliler devrinde Türk şiiri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, pp. 25-32.

¹⁵ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, p. 224.

¹⁶ A. Bombacı, *op. cit.*, pp. 97-103; Kaşgari'nin Karahanlılarla ilgisi için bk. O. Pritsak “Malmud Kaşgari kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951-3, pp. 243-6.

تعلموا لسان الترك فان لهم ملكا طويلا

“Türklerin dilini öğren! Onların uzun sürecek hakimiyeti olacaktır.”¹⁷

Kaşgarlı kitabında, eğer bu hadis doğruysa, Türkçe öğrenmenin bir zorunluluk olduğunu; ama doğru değilse bile Türkçe öğrenmenin gerekliliğini vurgular. Ali b. Zeyd-el-Bayhakî¹⁸, Ali b. Muhammed Hicazî'nin Sultan Sencer'e sunduğu eserde, maalesef günümüze ulaşmamıştır, Türklerin şeref ve kahramanlığının anlatıldığını zikreder. Nevruzname'nin¹⁹ yazarı, bu devirle ve bu devirde kurulmuş devletlerle ilgili bilgi verirken, “at” ile ilgili kısımda, Türklerden daha iyi ata binen ve binicilik sanatına hakim bir millet olmadığını, gece gündüz at üzerinde kalabildiklerini ve o devrin efendileri, hakimleri ve en güçlü insanları olduklarını vurgular.²⁰ Yine aynı kitabın aynı kısmında, Türk kaynaklarında “Tonga Alp Er”²¹ olarak bilinen, Şehname'nin²² Turan kahramanı “Afrasiyâb”ın Karahanlıların ve Selçukluların atası²³ olduğu belirtilir.

Türlere ve dillerine övgüler düzme eğilimi, Fahr-el-din Mübarekşah'da²⁴ daha açık bir biçimde görülür. Guri Mu'izz-el-din'in ölümünden sonra, 602 / 1206'da, bağımsızlığını ilan eden Kutb-el-din Aybeg'e sunulan eserdeki Türklerle ayrılan kısımda Türkçeye, Türk boy teşkilatlanmasına, Türk topluluklarının hangileri olduğuna, Türk edebiyatı ve sanatına değinilmiş ve bilhassa dikkat çekici olarak şu ibare kullanılmıştır:

“Arapçadan sonra Türkçeden başka şerefli bir dil daha yoktur. Türk emirlerin ve kumandanların çoğunlukta bulunmasından ve ordunun Türklerden müteşekkil olmasından dolayı bugün Türkçeye karşı oluşan eğilim önceki zamanlardan daha fazladır.”²⁵

¹⁷ *Divanü Lûgat-el-Türk*, I/3.

¹⁸ *Talimma şivân al-hikma*, ed. by M. Şafî, Lahore 1935, I - 134, II - 98; *Târîkh-i Bayhaq*, ed. by A. Bahmanyar, Tehran 1317, p. 214, p. 263.

¹⁹ Bu kitabın yazarı hakkında bilgi sahibi olmak için bk. T. Gandjei, “The Nawrûz-nâme and a Turkish proverb”, *Der Islam*, 42, 1966, pp. 235-7.

²⁰ *Nevruz-nâme*, ed. by M. Minovi, Tehran 1933, p. 55.

²¹ *Divanü Lûgat-el-Türk*, III/110, 272; *Kutadgu Bilig*, ed. by R. R. Arat, İstanbul 1947, p. 43.

²² Pehlevce yazmalarda, İslami kaynaklarda ve Şehname'de; *Turan*, belli bir zaman bildirilmeden Türklerin ülkesi olarak tanımlanır (cf. D. Safa, *Hamâsa-surâ'î dar İrân*, Tehrân 1324, p. 568) Şehname'de Turan kahramanı Türkçe konuşur (*Turki, Türkî-zeban*) ve hatta bazen Türkçe adlara değinilir. Cf. T. Kowalski, “Les Turks dans le Shâh-nâme”, *Rocznik Orientalistyczny*, XV, 1939-49, pp. 88-99.

²³ Nizam al-mulk; *Siyar al-mulûk*, ed. by H. Darke, Tehran 1340, p. 15.

²⁴ Bu yazar ve eseri hakkında malumat için bk. Edward Denison Ross, “The Genealogies of Fakhr-ud-din Mubârak Shâh”, *A volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge 1922, pp. 392-413; F. Köprülü, “XII'nci Asırda Bir Türk Filoloğu”, *Araştırmalar*, pp. 123-54.

²⁵ *Târîkh-i Fakru 'd-Dîn Mubârakshâh*, ed. by Edward Denison Ross, London 1927, pp. 43-4.

İlk üç Selçuklu sultanı, şairlere gereken değeri vermemiş; ama genel olarak önceden hüküm sürmüş devletlerin geleneği izlenerek edebi yönü olan şahıslar cesaretlendirilmiş, desteklenmiştir. Alp Arslan, Türkleri güçle fethedilmiş bir ülkenin yabancıları olarak düşünmüş, bu sebeple bu yabancı ülkede geçerli edebiyat olan Fars edebiyatına ilgi duymamıştır.²⁶ Ama öte yandan Togaşah b. Alp Arslan, Horasan'ın genç valisi, başkent Herat'ta, doğru bir tarz ve samimi bir üslupla, şairlerle ilişkiler kurmuş ve özel maiyetine şair ve edib sınıfından pek çok kişiyi dahil etmişti.²⁷ Sultan Muhammed'in oğlu ve Sencer'in yeğeni Celal-el-din Süleyman da Irak Selçuklularından Tugrul b. Arslan gibi şairdi.²⁸

Selçukluların bir kanadını teşkil eden ve daha sonra geniş topraklara sahip, bağımsız bir devlete dönüşen Harezmsahlar devrinde, Fars dili ve edebiyatını destekleme geleneği devam etti. Atsız (1127-56), Âvfî tarafından şiire düşkünlüğüyle tanıtılmıştır²⁹ ve ayrıca onun veziri Raşid-el-din Vatvât da ünlü bir şair ve edipti. 12. asrın ikinci yarısında Kıpçak ve Kanglı boylarının Harzemşahlar devletinin askeri gücünü oluşturan unsurlardan olması itibarıyla ve Türk boylarının aristokrat sınıfı ile hükümdar ailesi arasındaki evlilikler sebebiyle daha önceki Türk hükümdarlıklarında görülmemiş seviyede, Türk geleneklerinin ve Türk'e has hayat anlayışının pek çok alanda geçerlilik kazanmaya başladığı görülür. 11. ve 12. asır boyunca Harezm bölgesinin geniş ölçekte bir Türk diyarı haline gelmeye başladığı ve Türkçenin de Ahmed Yesevî (ölm. 1116) gibi bir şahsın ve onun takipçilerinin etkisiyle, Harezm de dahil olmak üzere bütün Orta Asya'ya yayıldığı ve artık dini edebiyatta popüler bir şekilde kullanıldığı görülür. Harezmsahlar devletinin yıkılışına doğru, Muhammed b. Kays'ın Sultan Celal-el-din'e (ölm. 1231)³⁰ sunduğu “*El-tıbyan el-lugat el-Turki 'ala lisan el-kanglı*” adlı eser görülür. Bu eser, hükümdarı Türk olan bir devletin resmi dil olarak Türkçeyi kabul etmesinin ne kadar geç bir kabul olduğunu gösteren ilk işaret gibi görünmektedir.

Anadolu'da, İran'daki gibi, Arapça (İslami öğrenim dili) ve Fars edebiyatı Selçuklular tarafından desteklenmiştir. Anadolu'daki Türk

²⁶ Nizâmî al-mulk; *op. cit.*, p. 204.

²⁷ “Nizâmî 'Arûzi”, *Chahâr Maqâla*, ed. by M. Mu'in, Tehran 1334, p. 86. İngilizce tercümesi: E. G. Browne, London 1900, p. 71.

²⁸ Awfî; *op. cit.*, pp. 40-3.

²⁹ Rävândî; *Râhatu's-sudûr*, ed. by M. İkbâl, London 1921, p. 333.

³⁰ *al-Tıbyan* adlı eserin yazarının kim olduğu sorusuna ilişkin *al-Mu'jam fi ma'âyir ash 'âr al-'ajam* adlı eserin yazarı *Shams al-Dîn Muhammed b. Qays* adı geçmektedir. Ayrıca bk. F. Köprülü, “Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Filoloğu”, *Araştırmalar*, 155-61; daha yeni bir yayın: Y. Z. Chirvani, “Muhammed ibn Keys et son giossaire turc”, *Turcica*, II, 1970, pp. 81-100.

yerleşmeleri, Selçuklu fetihlerinden evvel başlamış olsa da Arapça ve Farsça resmi dillerdi; Anadolu Selçuklu devletinin sultanları edib ve şairlere gereken değeri veriyorlardı. Rük-n-el-din Süleyman Kılıç Arslan ve kardeşi Gıyad-el-din Keyhüsrev, Farsça şiirler yazmışlardır. Moğol istilasının bir sonucu olarak İslam dünyasının pek çok alimi Anadolu'ya göçtü. Bu zevatın çoğu entelektüel bir mantaliteye sahip Selçuklu sultanlarının himayesine girdiler. Böylece Anadolu, İslam ilimleri ve Fars edebiyatı için bir merkez konumuna yükseldi. Türkçe, sarayın herhangi bir desteğini görmediği için Türkçe eserler yazılmıyor, yazılsa da küçük çapta çalışmalar yapılıyordu. Bu çalışmalarda göze çarpansa hep Arap ve Fars edebiyatının taklit edildiğidir.

Türk hakimiyetinin yayılması sonucu, Samanlı devleti devrinde başlamak suretiyle ve bu devirden ileriye doğru yazılan Farsça mensur eserlerde ve özellikle Türk tarihiyle ilgili yazılmış çalışmalarda, Türkçe şahıs ve boy adları, yönetim ve askerlikle ilgili adlar, savaş ve göçebelikle ilgili terimler göze çarpar. Ayrıca şunu ilave etmek gerekir ki, Farsça mensur eserlerdeki Türkçe kelimeler sadece birer “alıntı” kelime mahiyetindedir. Farsça manzum eserlerdeyse “alıntı” kelimelerin yanında Türkçe kelime gruplarının ve cümlelerin kullanıldığı ve bunların kasten, şiirsel bir anlam oluşturmak gayesiyle kullanıldığı göze çarpar. Bu kelimeler ve söz grupları, figüratif olarak, sanatsal bir şekilde, gerçek anlam gizlenerek kullanılmıştır. Türk kölelerinin güzelliği, Türklerin savaş meydanındaki cesurluğu, kahramanlığı; kısacası şölendeki ve savaş meydanındaki Türk'ün muhteşemliği (*bezm ü rezm*), Fars şiirinde, Türklükle alâkalı konsepti oluşturur. Öyle ki, Fars şiirinde iki tip Türk vardır: *savaşçı ve maşuk*.

کمانکشی است بتم با دو گونه تیر بر او
وز آن دو گونه همی دل خلد بصلح و بجنگ
بوقت صلح دل من خلد به تیر مزه
بوقت جنگ دل دشمنان به تیر خدنگ

“Benim (aşkla) tapığım kişi bir okçudur. O, barışta ve de savaşta olmak üzere iki şekilde kalpleri deler. Barış zamanında kirpiklerinin okuyla kalbimi deler. Savaş zamanında ise *hadeng* oklarıyla düşmanın kalbini deler.”³¹

Çiğil, Karluk, Yağma, Kay vs. çeşitli boyların mensup olduğu “*Türk*” etnik adı, genel etnik ad olduğu gibi şiirsel dilin bütünü ya da parçası olmuştur.

³¹ *Divān-ı Farrukhī*, ed. by Dabir-Siyaki, Tehran 1335, p. 212.

بیز درفش است در عبارت ترکی
سوزن هجوم ترا خلیده تر از بیز

“Ey güzel ! Farsçadaki “biz” yerine Türkçe *biz* kelimesini kullanmak, daha etkileyici bir şekilde, sana olan sitemimin iğneleyici ifadesi olacak.”³²

آز اندک باشد اندر لفظ ترکی و بحمر
ساقی بر و عطای من نداند داد آاز

“Az Türkçe bir kelimedir. Senin kadehimi doldururken bana gösterdiğin cömertlik asla *az* olamaz.”³³

سال عمر نوح با عمر تو یادا اندلغ
تا بود سوگند را در لفظ ترکی نام آند

“Nuh Peygamber, senin hayatın için and içmiş (*andlıg*) olmalı ki, bu yüzden Farsça *saugand* kelimesi yerine *andlıg* kullanılmıştır.”³⁴

قرا سنقر آنکه که نصرت پذیرد
بر اقسنقر آثار خذلان نماید

“Kara şahin (*kara sonkur*) galip olduğunda, beyaz şahin (*ak sonkur*) geri çekilme belirtileri gösterir.”³⁵

از بهر خدای سوی این دیوان
یکتی بنگر بچشم دلت ای سن

“Hey *sen* ! Tanrı aşkına, bir kere olsun bak bu iblislere kalbinin gözüyle!”³⁶

³² *Divān-ı Sūzānī*, ed. by Shah Husayni, Tehran 1338, p. 56.

³³ *ibid.*, p. 219

³⁴ *ibid.*, p. 153.

³⁵ *Divān-ı Khaqānī*, ed. by Sajjadi, Tehran 1338, p. 150.

Kontekse bağlı olarak çıkan sonuç şudur ki, bu beyitte Hakanî, *sen* diyerek iki ayrı fikri, iki ayrı ses tonunu dile getirir: a) öfkenin ifadesi, b) yardım için ağlayan bir ricacı.

مرا در یاری فحشی که گویند
بترکی چرخشان گوید که سن سن

“Onlar bana Farsça küfür ettiklerinde, ilahi gökküre onlara Türkçe yanıt verir ve *sen sen* der.”³⁷

ترک سن سن گوی تو سن خوی سو سن بوی من
گر نگه کردی بسوی من نبردی سوی من
رسم ترکانست خون خوردن ز روی دوستی
خون من خورد و ندید از دوستی در روی من
ترک بلغاری است قائم عارض و قندز مژه
من که باشم تا کمان او کشد بازوی من

“Benim *sen sen* diyen vahşi tabiatlı, zambak kokulu Türk’üm bana bakmış olsaydı benim gururumu (*su*) kırmamış olacaktı. Türklerin arkadaşlık onuruna kan içme adetleri vardır. O Türk, benim kanımı içti; ama yüzüme arkadaş gibi bakmadı. O; samur yüzlü, *kunduz* kirpikli Bulgar Türküdür. Ben kimim ki benim kolum onun yayını çeksin.”³⁸

Şervanşahlar sarayı şairlerinden olan Hakanî, *şah* sözcüğü ile her ikisi de Türk hükümdarlığını sembolize eden *Atsız* ve *Bugra* kelimelerini karşılaştırır:

تن گرچه سو و آتمک از ایشان طلب کند
کی مهر شه به آتسز و بغرا بر آفگند

“Her ne kadar insan onlardan (*Atsız* ve *Bugra*’dan) ekmek (*etmek*) ve *su* istiyorsa da, insan şahına duyduğu sevgi yüzünden nasıl olur *Atsız* ve *Bugra*’yı sevebilir.”³⁹

³⁶ *Divān-ı Nāsir-i Khusraw*, ed. by M. Minovi, Tehran 1353, p. 328.

³⁷ *Divān-ı Khaqanī*, p. 320.

³⁸ *ibid.*, p. 650.

³⁹ *ibid.*, p. 140.

Hakanî, İran şahlarına duyulan sevgiyi yüceltirken bir yandan da *Atsız* ve *Bugra* olarak simgeleştirdiği Türk hükümdarlardan biri olan Togan Han’dan cömertlik diliyor:

کوشه طغان جود که من بهر آتمکی
پیشش زبان بگفتن سن سن بر آورم

“Togan Han’ın cömertliği neredeyse, ben biraz ekmek (*etmek*) alabilmek için ona huzurunda “*sen sen*” diyebilirim.”⁴⁰

از بی گنهان مکش بدله کینه
همچون ز کلنگک بی گنه طغرل

“*Togrul* kuşunun turnaya beslediği öfke gibi sakın masumlara karşı öfke besleme!”⁴¹

پیچیده یکی آریکک میرانه بسر بر
بر بسته یکی کزلکک ترکی بکر بر

“Şehzadelere yaraşır bir şekilde başının etrafında yara (*örmek*) ve belinde bir Türk hançeri (*kezlük*) var.”⁴²

ترک من خورده نیک دی برم مست رسید
وز سر خشم کشید آن مه بر من بیچقو

“Şarap içmiş Türk’üm dün gece sarhoş olarak yanıma geldi. O öfkeli ay yüzlü (sevgilim), bana bıçak (*bıçku*) çektii.”⁴³

چشم این دایم سفید از آب حسرت همچو قار
روی آن دایم سیاه از گرد محنت همچو قیر

⁴⁰ *ibid.*, p. 242.

⁴¹ *Divān-ı Nāsir-i Khusraw*, ed. by M. Minovi, Tehran 1353, p. 271.

⁴² *Divān-ı Sūzānī*, p. 33.

⁴³ *ibid.*, p. 409.

“O kişinin (senin düşmanın) gözleri kederin gözyaşlarıyla *kar* gibi beyaz olabilir. O kişinin (sana iftira eden) yüzü üzüntünün tozuyla zift gibi siyah olabilir.”⁴⁴

Selçukluların hükümdarlık amblemi olan *tugra*'daki yay ve ok figürü şiirsel imgelemenin bir parçası haline gelmektedir:

کارهای چون کمان از فعل او گردد چو تیر
چون کند بر نامه شاهنشاهی تیر و کمان

“O'nun (kaleminin) hareketiyle yay gibi işler ok gibi olduğu için sultanlık tuğrasına ok ve yay figürü amblem olarak kondu.”⁴⁵

خطا گفتم کمان چون باشد این خطی که پنداری
خط دلبد ترکانست گرد روی زیبایی

“Yanılmışım, bu çizgi nasıl bir yay olabilir? Bunu gören kişi, bu çizginin Türk'ün güzel yüzündeki hoş ayva tüyü olduğunu düşünür.”⁴⁶

“*tutmaç*” bir çeşit unlu Türk yemeğidir. Nizâmî'nin şiirinde görülür:

آری آنرا که در شکم دهلی است
برگ قتیاج به زرنگ کل است

“Evet, belinde davul olan adam için *tutmaç* yaprağı, gülün taç yaprağından daha iyidir.”⁴⁷

Şems-el-din Ahmed b. Manuhçihri'nin aynı yemeği konu alan bir kasidesinde hayli özenli bir tarzda bu yemeğin nasıl yapılacağı anlatılır. Ayrıca

⁴⁴ *Divân-ı Anvarî*, ed. by M. Razavi, Tehran 1337, p. 245.

⁴⁵ *Divân-ı Mu'izzî*, ed. by Abbas İkbâl, Tehran 1318, p. 638.

⁴⁶ Qavâmî Râzî; *Lubâb*, p. 415.

⁴⁷ *Nizâmî; Heft Peyker*, ed. by Vahid Destgirdi, Tehran 1313, p. 44.

bu şiirde, üç adet Türkçe kelime geçmektedir: *kazgan* (kazan), *tuzluk*, *yahni* (güveçte pişen soğanlı et yemeği).⁴⁸

Nizâmî, Hüsrev ü Şirin'in sonlarına doğru, kadın kahramanın öldüğü bölümün sonunda, adı “*afak*” (< *ap-ak* [çok beyaz]) olan ve aslen köle bir Kıpçak Türkü olan güzel ve bilge cariyesiyle kadın kahraman arasında mutlak bir benzerlik kuruyor:

سبکرو چون بت قیچاق من بود
گمان بردی که او آفاق من بود

“O, benim kıvrak *Kıpçak* güzeli putum gibidir. (Onu görseniz) O'nun benim *Afak*'ım olduğunu düşünürsünüz.”

Nizâmî, cariyesinin ölümüyle duyduğu ızdırabı şu dizelerde işlemiştir:

چو ترکان گشته سوی کوچ محتاج
بترکی داده رختم را بتاراج
اگر شد ترکم از خرگه نهاف
خدایا ترکزادم را تو دانف

“Türklerin göç (*köç*) etmeye olan ihtiyacı ve yağma edicilikleri gibi, sevdiğim (ölümüyle) hayatımı talan etti. Tanrım! Eğer benim Türküm (Türk cariyem) çadırımda artık yoksa da onun emaneti olan, ondan olma (*Türk-zâd*) oğlum için sana şükürler olsun.”⁴⁹

Enverî, adını manzumenin bütünü içinde yarım dize olarak şekillendirdiği sahibini, Ulug Jandar Beg İnanç Sonkur'u, övdüğü bir şiirinde, şöyle diyor:

بگیتی فتنه کی بنشستی از پای
اگر نه تیغ تو گفتمی که التری

“Dünyanın dertleri ancak onun kılıcı “otur (*oltur*)” dediğinde yatıştır.”⁵⁰

⁴⁸ Bu kaside için bk. *Bahâr ve adab-ı fârsî*, ed. by Mubammed Gülbün, Tehran 1351, pp. 216-20.

⁴⁹ *Nizâmî, Khusrev u Şirîn*, ed. by Vahid Destgirdi, Tehran 1313, p. 430. *Afak* kelimesinin etimolojisi için bk. B. Bartel, “Kak zvali pervuyu zheni Nizami”, *Gordlevsky Sbornik*, Moscow 1953, pp. 64-5.

⁵⁰ *Divân-ı Anvarî*, p. 652.

Selçuklular devrinde yazılmış Fars şiirinden rastgele seçilmiş bu manzum örnekler, şairler arasındaki Türklüğe ve Türkçeye yaklaşım farklılıklarını göstermektedir.

Şiirlerini, Ortaçağ dünyasının pek çok branşa ait teknik terimleriyle ve çok stilist bir üslubun ileri imkanlarıyla süsleyen bir söz ustası olan Hakani'nin Türkçe unsurlardan faydalandığı görülür. Diğer yandan, Suzânî'nin yaklaşımı daha açık sözlüdür. O, zamanının en önde gelen satiristidir. Zamanın diğer şairleriyle ortak yanı, onun da Türkçe kelimeleri şiirinde kullanmasıdır. Ama Suzânî'nin bazı şiirlerinde Türkçe kelimelerin yanında diğer şairlerden daha bağımsız olarak, Türkçe söz grupları ve hatta cümleler kullandığı görülür. Bunun nedeni, O'nun gerçeklik duygusunun tam olarak verilmesini sağlama gayesi ve gerçekliğin satirik şiirin hayati ögesi olduğunu idrak etmiş olmasıdır. O'nun şiirlerinden birinde yarım dize şeklinde bir Türkçe cümleyle karşılaşılır:

تا بوصل نجیب متده رسم
ای قلاوز آیت یلم قنده

“Necibe (su testisi) ulaşmak için ey kılavuz! Söyle yolum nerede? (ey kılavuz ayıt yolum kanda)”⁵¹

Oldukça iyi bilinen bir şiirin “Nesib” kısmından olan ve Lubâb el-elbâb'a eklenmiş şu dizelerde şunlar söylenmektedir:

مفگن بغمزه بر دل مجروح من نمک
وز من بقبله سر مکش ای قبله بیک
ای ترک ماه چهره چه باشد اگر شبی
آیی بحجره من وگویی قنق کرک
گلروی ترکی و من اگر ترک نیستم
دائم همین قدر که بترکیست گل چپک
از چشم ار بران چپک تو چکد سرشک
ترکی مکن بکشتن من بر مکش بچپک

“Sakın tutkulu bakışlarla yaralı kalbimin üzerine tuz atma ve seni öperken sakın kendini çekme ! Ey Yemek boyunun kıblesi (kible)! Ey ay yüzlü Türk ! Ne olur bir gece benim odama gelip misafir ister misin (konuk kerek) desen! Sen gül yüzlü bir Türksün. Her ne kadar ben Türk olmasam da şunu çok

⁵¹ Divân-ı Sûzânî, p. 87.

iyi biliyorum: çeçek Türkçedir. Eğer gözlerimden bir yaş, gül yüzüne düşerse sakın bir Türk gibi davranıp hemen bıçağını çekip beni öldürmeye kalkma !”⁵²

Yukarıda verilen örneklerde de gösterildiği gibi, Türkçe unsurlar şiir içinde fonksiyonel olarak kullanılmıştır. Bu kullanımın en usta örneklerine ise Suzânî'nin şiirlerinde rastlanmıştır. O'nun Türkçe unsurları, şiirin içinde fonksiyonel olarak kullanılması, “melez” olarak da tanımlanabilecek bu şiirlerin, dizeleri yahut yarım dizeleri çift dilli olan “mülemma” nazım şekline ve teknik açıdan “makaronik (Bir yabancı dil taklit edilerek yazılan)” dizeden ayrılan özelliğidir.

Moğollar devrinde, Fars şiirinde Suzânî'nin takipçisi olarak iki ana çizgi çerçevesinde ilerleme görülmüştür. Birinci çizgiyi, Moğol beylerinin yönetimi altına giren Anadolu Selçukluları zamanında yaşamış Celal-el-din, ve Sultan Veled; ikinci çizgiyi ise İlhanlıların idaresi altındaki İran'da yaşamış ve konuyu daha farklı bir vurguyla işlemiş Pûr-ı Baha ve onun takipçileri oluşturur.

Kaynakça

- Arat, Reşit R., *Kutadgu Bilig*, İstanbul 1947.
- Bahmanyar, A., *Tārīkh-i Bayhaq*, Tehran 1317.
- Bartel, B., “Kak zvali pervuyu zhenu Nizami”, *Gordlevsky Sbornik*, Moscow 1953, pp. 64-5.
- Barthold, W., “Bughra Khan Mentioned in the Qutadgu Bilik”, *BSOS*, III, 1923-5, pp. 151-8.
- Bombacı, A., *Storia della letteratura turca*, Milan 1956.
- Bosworth, C. E., *The Ghaznavids*, Edinburgh 1963.
- Braginski, B., *Āthār-i manzūm*, Moscow 1964.
- Chirvani, Y. Z., “Muhammed ibn Keys et son giossaire turc”, *Turcica*, II, 1970, pp. 81-100.
- Dabir-Siyaki, *Divān-ı Farrukhī*, Tehran 1335.
- Dabir-Siyaki, *Divān-ı Manūchihri*, Tehran 1338.
- Darke H., *Nizam al-mulk, Siyar al-mulūk*, Tehran 1340.
- Destgirdi, V., *Nizāmī, Khusrev u Shīrīn*, Tehran 1313.
- Destgirdi, V., *Nizāmī, Heft Peyker*, Tehran 1313.
- Feyyaz-Ghani, *Tārīkh-i Bayhaqī*, Tehran 1324.

⁵² *ibid.*, p. 234.

- Gandjei, T., “The Nawrūz-nāma and a Turkish proverb”, *Der Islam*, 42, 1966, pp. 235-7.
- İkbal, A., *Divān-ı Mu‘izzī*, Tehran 1318.
- İkbal, M., *Rāvāndī, Rāhatu’s-sudūr*, London 1921.
- Kowalski, T., “Les Turks dans le Shāh-nāme”, *Rocznik Orientalistyczny*, XV, 1939-49, pp. 88-99.
- Köprülü, F., “Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Filoloğu”, *Araştırmalar*, 155-61.
- Köprülü, F., “Gazneliler devrinde Türk şiiri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, pp. 25-32.
- Köprülü, F., “XII’nci Asırda Bir Türk Filoloğu”, *Araştırmalar*, pp. 123-54.
- Köprülü, F., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926.
- Lazard, G., *Les premiers poètes persans (Taxis persans) II*, Tahran-Paris 1964.
- Mahmud Kaşgari, *Divanü lûgat-el-Türk*, ed. by Kilisli Rifat, İstanbul 1333.
- Mez, Adam, *Die Renaissance des Islam*, Heildelberg 1922.
- Minovi, M., *Divān-ı Nāsir-i Khusraw*, Tehran 1353.
- Minovi, M., *Nawrūz-nāma*, Tehran 1933.
- Mu’in, M., “Nizāmī ‘Arūzī”, *Chahār Maqāla*, Tehran 1334, p. 86.
- Muhammed Gülbün, *Bahār ve adab-ı fārsī*, Tehran 1351.
- Nafisi, S., *Tāhir b.Fazl, Muhammed ‘Awfī, Lubāb al-albāb*, Tehran 1957.
- Pritsak, O., “Mahmud Kaşgari kimdir ?”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951-3, pp. 243-6.
- Razavi, M., *Divān-ı Anvarī*, Tehran 1337.
- Ross, Edward D., “The Genealogies of Fakhr-ud-din Mubārak Shāh”, *A volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge 1922, pp. 392-413.
- Ross, Edward D., *Tārīkh-i Fakru’d-Dīn Mubārakshāh*, London 1927, pp. 43-4.
- Safa, D., *Hamāsa-surā’ī dar Īrān*, Tehrān 1324.
- Safa, D., *Tārīkh-i adabiyāt dar Īrān*, Tehran 1336.
- Sajjadi, *Divān-ı Khaqanī*, Tehran 1338.
- Shafi, M., *Talimma şivān al-hikma*, Lahore 1935.
- Shah Husayni, *Divān-ı Suzānī*, Tehran 1338.
- Şeşen, R., “Eski Araplara göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, XV, İstanbul 1968, p. 35.
- Wagner, E., *Abū Nuwās: eine Studie zur Arabischen Literatur der frühen Abbasidenzeit*, Wiesbaden 1965.